

УДК 316.6: [159.922]-057.75

3. Соціальна психологія, психологія соціальної роботи

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНСІОНЕРІВ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

Горбаль І. С., асистент кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті аналізується специфіка соціальних реалій життя, динаміка особистісних змін та аспекти взаємодії з людьми пенсіонерів за віком. Обґрунтовується доцільність врахування особистісних особливостей та способу життя при організації соціально-психологічного супроводу пенсіонерів.

Ключові слова: пенсіонери, матеріальне становище, спосіб життя, вік, соціальні обставини.

В статье анализируются специфика социальных реалий жизни, динамика личностных изменений и аспекты взаимодействия с людьми пенсионеров за возрастом. Обосновывается целесообразность учета личностных особенностей и способа жизни при организации социально-психологического сопровождения пенсионеров.

Ключевые слова: пенсионеры, материальное положение, способ жизни, возраст, социальные обстоятельства.

HORBAL I. S. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF FUNCTIONING OF PENSIONERS AS SOCIAL GROUP

The article analyzes specificity of social circumstances, dynamics of personal changes and aspects of interaction with others of age pensioners. The appropriateness of accounting of personal peculiarities and life way while organizing socio-psychological support of pensioners is proved.

Key words: pensioners, material situation, way of life, age, social circumstances.

Постановка проблеми. Згідно із даними статистичного щорічника України [10, с. 311], на сьогодні в Україні налічується 9,8 млн. осіб віком понад 60 років (21,5% населення), 85,5% з яких припинили трудову діяльність [4, с. 10]. Старість у суспільстві інституціоналізована у категорії «пенсіонер», що передбачає набуття нової соціальної ролі та нових форм активності, якісно змінює положення людини у суспільстві, її статус, захищеність, рівень доходів, спосіб життя, стан здоров'я. Пенсіонери – не просто категорія осіб, що отримують соціальні виплати, це окрема соціальна група з притаманними їй внутрішньою структурою та особливостями.

Стереотипні образи старших людей як нічим не вдоволених і норовливих, а представників молодого покоління – як безтурботних та авантюрних – не завжди відповідають дійсності, тому існує значний науковий інтерес до вивчення особливостей літніх людей (Г. Абрамова, В. Альперович, О. Краснова, А. Лідерс, Н. Носкова, О. Хухлаєва та ін.). Водночас, основна увага у дослідженнях звертається на вікові особливості цієї групи, розроблені численні вікові класифікації (Б. Ананьев, Г. Абрамова, І. Малкіна-Пих, Г. Струмнін, І. Бернсайд, Д. Блум, К. Хельман, Г. Крайг та ін.), що мають на меті встановити межу дорослого життя та старості як етапів онтогенезу. Попри це, акцентування суто на вікових аспектах пізньої дорослості робить такий підхід надміру біологізаторським та дефіцитним, адже фізіологічні функції організму погіршуються, порівняно з попередніми періодами життя людини. З позицій аксіологічного підходу, старість трактується як вища стадія зрілості, потенціал якої полягає у набутті особливого морального ресурсу життєдіяльності та відкриває перспективу духовної цілісності [11]. Для розуміння можливостей втілення потенціалу людини у пізній дорослості необхідним є комплексне бачення періоду виходу на пенсію як біопсихосоціального явища із

урахуванням, поряд із віковими, специфіки особистісних характеристик людини та реалій її життя.

Враховуючи недостатню розробленість окресленого підходу до розуміння пізньої дорослості та положення пенсіонерів, **метою** дослідження є розкриття варіативності соціальної групи пенсіонерів та обґрунтування соціально-психологічних аспектів їхнього функціонування для глибшого розуміння особливостей пристосування до нових умов життя та правильної організації соціально-психологічного супроводу, ціллю якого повинне бути забезпечення пенсіонерам щасливої старості.

Виклад основного матеріалу. Серед важливих аспектів функціонування пенсіонерів слід виокремити матеріальний, стан здоров'я, сімейний статус, спосіб життя. Матеріальне положення пенсіонерів визначається розміром пенсії та наявністю додаткових джерел доходу. Аргументом необхідності реформування системи пенсійного забезпечення України є незначна частка заможних осіб-пенсіонерів у суспільстві, чимало із них живуть за «межею бідності», але знаходять спосіб задовольняти базові потреби, або й відчують нестачу коштів на це – самотні люди з маленькою пенсією. Відповідно, для великої частини пенсіонерів фінансове забезпечення є прямою детермінантою суб'єктивного благополуччя (згідно з результатами досліджень залежності його показників від матеріального стану людини (Е. Дінер, Р. Лукас, П. Шинс, Р. Веерговен)).

Змін у пізній дорослості зазнає сімейна сфера. Подружні стосунки дуже важливі, адже часто із партнером є можливість отримати бажану любов, розуміння, статус, фінансову та інформаційну підтримку [2]. З іншого боку, усамітнене життя літньої пари часто буває затьмарене взаємними образами, претензіями, розчаруваннями у неможливості забезпечити один одного увагою та піклуванням. Чимала частка пенсіонерів переживає втрату шлюбного партнера, кількість овдовілих осіб у цій групі суттєво більша, порівняно з іншими соціально-віковими категоріями.

За станом здоров'я пенсіонери значно різняться між собою. Самопочуття визначає те, наскільки людина здатна себе обслуговувати, виконувати домашню роботу, а також міру її соціальної активності. Загальна тенденція зміни фізіологічних процесів з віком в уявленнях дослідників визначає старість як фазу розвитку по низхідній. Інволюційні ознаки проявляються у зовнішньому вигляді, зменшенні життєвої активності, обмеженості фізичних можливостей, у зниженні сили та рухливості психічних процесів [13]. Попри те, що чимало досліджень описують типові для старості фізіологічні зміни, їх поява суттєво відрізняється у людей залежно від культурної приналежності, соціального положення, матеріального стану, попереднього життєвого досвіду та активності тощо [14; 23]. Значну роль відіграє суб'єктивне сприймання стану свого здоров'я – ті, хто декларує краще самопочуття та перебіг когнітивних функцій [22], більш успішно виконують різні завдання, що стосуються функціонування психічних процесів. Краще здоров'я – фізичне та когнітивне – також у тих пенсіонерів, які активно залучені у різні види активності, а не ведуть пасивний спосіб життя.

Життєва активність пенсіонера у цілому визначається обраним ним способом життя, що напряду впливає на процеси адаптації до нових соціальних умов. Т. М. Титаренко звертається до поняття «практики», що відображає взаємопроникнення соціального та індивідуального, внаслідок якого формуються певні способи, форми життя, засоби буття у повсякденності, що мають регулятивну функцію, синтезують досвід та наочне, актуальне сприйняття ситуації, та сприяють самоідентифікуванню, конструюванню себе [12, с. 20]. Серед пенсіонерів за віком чимало тих, хто активно включається у соціальну активність: беруть участь у програмах неперервної освіти, залучені у центри спілкування для пенсіонерів, є членами громадських організацій. Іншу групу складають особи, що займають активну позицію щодо організації побутового та сімейного життя, окрема категорія пенсіонерів – люди, що пасивно ведуть життя (переглядають телебачення, читають газети тощо). Самотні пенсіонери, що не мають фінансової чи фізичної спроможності

самостійно жити, мешкають у геріатричному пансіонаті, їхній спосіб життя окреслюється умовами життя та правилами функціонування у закладі, а також обставинами, через які вони туди потрапили.

Водночас, слід звернути увагу на деяку загальну тенденцію в активності пенсіонерів: провідним видом діяльності стає особлива «внутрішня робота», спрямована на прийняття свого життєвого шляху, осмислення теперішнього і минулого досвіду, з чим пов'язана плідна здорова старість [5, с. 7], тому часова орієнтація у похилому віці переважно спрямована у минуле, старші люди живуть у полоні спогадів [3]. Основним завданням пізнього етапу зрілості Е. Еріксон називає необхідність переконання у тому, що прожите життя не було марним і має цінність, що знаменує ефективне проходження кризи пізньої дорослості, розв'язання інтрапсихічного конфлікту «цілісність-відчай» та досягнення стану Его-ідентичності: проявляється у задоволеності прожитим життям, усвідомлення виконаності основних життєвих цілей.

Найбільше досліджень стосуються вікових періодизацій процесу старіння. Єдиної думки щодо того, коли людину можна вважати літньою, немає, початок цього життєвого періоду визначають від 50 до 65 років, що ґрунтується на різних критеріях (посилення дії онтогенетичних законів гетерохронності і, як наслідок, наростання протиріч у перебігу психічних процесів [1, с. 625]; розуміння часу та його плинності [21] тощо). Погляди дослідників на наступні під етапи пізньої дорослості більш узгоджені. В цілому, виділяють її початок (передстаречий чи власне літній вік), що завершується приблизно до 69-74 років [19], власне старість (до 74-89 років, іноді у межах цього етапу виокремлюють старість і пізню старість), та глибокий старечий етап (85-90 років і далі), який за рішенням ООН також поділяють на 5-річні етапи, що пов'язано із збільшенням соціальних виплат таким особам. Вікові періодизації суттєво відмінні між собою у контексті не лише біологічних, але й соціальних та функціональних аспектів, що різняться залежно від епох та культур, соціальних груп та ін. На кожному описаному етапі людині притаманна специфічна соціальна ситуація розвитку, активність визначається

виконанням тих життєвих завдань, сімейних чи соціальних функцій, які не виконувались чи недостатньо добре виконувались раніше. Слід зважати також на постнекласичне розуміння особистісного розвитку у психології [12, с. 58], згідно з яким структурованої організації життя сучасної особистості неможливо побачити. Життєвий шлях розглядається як ритмічна послідовність циклів самоконструювання, що вибудовується спільно із значущим оточенням.

Водночас, деякі типові тенденції етапів проходження цього життєвого періоду можна розгледіти. Час одразу після завершення трудової діяльності – це етап адаптації до нової соціальної ролі, а з нею – до фінансового становища, розподілу часу, соціальних стосунків та ін. Суб'єктивне сприймання людьми виходу на пенсію різняться: одні чекають на це, щоб мати змогу займатися улюбленою справою, інші бояться, що стануть непотрібними суспільству, відділяться від референтної групи, втратять бачення майбутнього [1, с. 629-632]. Характерним для цього етапу життя людини є звуження контактів з колегами. Наступний етап – період власне старості – пов'язаний із зосередженням основних стосунків у колі близьких та родичів, появою друзів-пенсіонерів; особливо важливим стає спілкування з внуками [9]. Для декого властивим є пошук нових стосунків при участі у громадській діяльності, для декого – зміна значення стосунків з іншими людьми; деякі близькі починають втрачати свою інтимність і сприймаються більш узагальнено. Нерідко у цей час актуальною стає психологічна підготовка до смерті, що реалізується через залучення до релігії, часті походи на кладовище, розмови з родичами про заповіт.

Погіршення стану здоров'я у літньому віці зумовлює специфічну соціальну ситуацію розвитку, яка, в основному, обумовлена спілкуванням з рідними та близькими, а також з лікарями та сусідами по палаті у лікарні. Окрім лікування, боротьби з хворобами, психічна реальність людини часто зайнята переосмисленням, іноді «прикрашанням» життя, віднайденням найкращого, що було у минулому. Якщо після 75-80 років людина не має значних проблем зі здоров'ям, вікові психологи відносять її до довгожителів.

Соціальна ситуація розвитку таких людей передбачає спілкування з рідними і близькими, що починають гордитись тим, що у сім'ї живе справжній довгожитель; появу нових друзів і знайомих [9]. Отже, із поглибленням старшого віку основна комунікативна активність людини зводиться до сімейного кола, соціальна сфера стає менш пов'язаною із професійною приналежністю, відбувається звуження соціального кола спілкування. Загалом, віковий аспект соціального положення слід трактувати як комплекс переживань людиною її сприймання іншими у статусі пенсіонера та можливостей до активної взаємодії з людьми.

Враховуючи описані соціально-психологічні особливості пенсіонерів за віком, можна пояснити, наприклад, неоднозначність позицій дослідників щодо особливостей емоційної сфери пенсіонерів – від демонстрації аналогічного до загального фізичного стану організму зниження ефективності перебігу емоційних процесів (наприклад, надмірної інертності чи лабільності емоцій, збільшення ролі та місця негативних емоцій у загальному емоційному фоні аж до виникнення специфічних для цього віку депресивних порушень, зниження здатності до контролю емоцій або емоційної черствості [7], зниження емпатійності [15, р. 491]), що негативно позначається на якості життя людини, підвищує ризик смертності від соматичних захворювань та суїцидів, до виявлених покращень прояву усіх афективних явищ та станів [16, р. 346; 20], що може пояснюватися важливістю суспільно-економічного положення у детермінації динаміки емоційних переживань у пенсіонерів. Виявлений «парадокс старіння» [16] – кращі показники емоційного контролю, менше декларування негативних емоцій, особливо злості, дистимії, тривоги, поряд із збільшенням частоти позитивних переживань у пізній дорослості може біти пов'язаним із суттєво вищим рівнем життя пенсіонерів у розвинутих державах, де людина після завершення трудової діяльності має достатньо матеріальних ресурсів на те, щоб займатися цікавими для неї активностями, проводити час різноманітно, отримувати від нього задоволення.

За результатами досліджень особистісної сфери пенсіонерів можна стверджувати про деякі її зміни. У пенсіонерів виявлений порівняно нижчий рівень нейротизму, підвищення показників за шкалами доброзичливості та сумлінності. Щоправда, ці зміни часто пов'язані з соціальними чинниками – втратою шлюбного партнера, повторним шлюбом та генетичними predisposicіями [24]. Аналізуються особливості самоствавлення та мотиваційної сфери [8], реалізації творчого потенціалу пенсіонерів, що залежить від творчої діяльності людини у минулому, а також ряду особистісних якостей як розвинута суб'єктність, когнітивних здібностей, характерологічних особливостей тощо та соціальних обставин життя – умов проживання, стосунків у родині [6]. Встановлено, що для осіб, що проживають у геріатричних закладах, предиктором довгого життя є відчуття контролю власного життя [17]. Попередниками ранньої смерті для осіб похилого віку вважаються також диспозиційний оптимізм [18], здатність до планування життя, осмисленість та усвідомлення своїх дій [25], що дозволяє старшим людям, з одного боку, не так гостро переживати стресові обставини життя, а з іншого – піклуватися про власне здоров'я, вести здоровий спосіб життя, забезпечуючи тим самим добре фізичне функціонування.

Висновки. Отже, пенсіонери за віком є окремою соціальною групою із притаманними їм особливостями, що виступає суб'єктом соціальних процесів – політичних, економічних, формування ціннісних орієнтацій тощо. Положення пенсіонерів у суспільстві є важливим показником благополуччя його соціальної системи, воно свідчить про економічний та моральний рівень розвитку суспільства. Водночас, їхні соціально-психологічні особливості детермінуються не лише онтогенетично обумовленими рисами, але й тими соціальними обставинами, у яких вони функціонують на етапі пізньої дорослості, адже типово людину починають сприймати «старою», коли вона уже не може активно залучатися у ті активності, що були характерні для неї раніше. Тому важливу роль відіграє ретельна розробка програм соціально-психологічного супроводу пенсіонерів. Для цього актуальним виглядає вивчення тих

соціальних реалій життя, особистісних якостей та характеристик стосунків з оточенням, що самими пенсіонерами пов'язуються із оптимальним функціонуванням та реалізацією потреб, а, отже, є детермінантами їхньої благополучної старості.

Література

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 700 с.
2. Елютина М. Э. Супружеские отношения в пожилом возрасте / М. Э. Елютина // Социологические исследования. – 2010. – №11. – С. 83-92.
3. Ермолаева М. А. Практическая психология старости / М. А. Ермолаева. – М. : Изд-во ЭСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
4. Кількість працівників, їх якісний склад та оплата праці за 2013 рік: Статистичний збірник / Відповідальний за випуск Л. С. Ромашевська. – Київ, 2014. – 180 с.
5. Лидерс А. Г. Кризис пожилого возраста: гипотеза о его психологическом содержании / А. Г. Лидерс // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 2. – С. 6–11.
6. Міщиха Л. П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості : монографія / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 399 с.
7. Немчин Т. А. Состояния нервно-психического напряжения / Т. А. Немчин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 167 с.
8. Партико Т. Б. Самоставлення осіб пенсійного віку: порівняльний аналіз працевлаштованих та непрацевлаштованих / Т. Б. Партико // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2014. – №12. – С. 59-65.
9. Пряжников Н. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте / Н. С. Пряжников // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 111–123.

10. Статистичний щорічник України за 2013 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – Київ, 2014. – 534 с.
11. Сахарова Т. Н. Особенности эмоционально-нравственной сферы личности на поздних этапах онтогенеза: Автореф. дис...канд. психол. н. / Т. Н. Сахарова. – М., 2004. – 22 с.
12. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.
13. Шахматов Н. Ф. Психическое старение / Н. Ф. Шахматов. – М.: Речь, 1996. – 176 с.
14. Agrigoroaei S. Cognitive functioning in midlife and old age: combined effects of psychosocial and behavioral factors / S. Agrigoroaei, M. E. Lachman // Journal of Gerontology: Psychological Sciences. – 2011. – No. 66 B (1). – P. 130-140.
15. Byers A. L. High occurrence of mood and anxiety disorders among older adults / A. L. Byers, K. Yaffe, K. E. Covinsky, M. B. Friedman, M. L. Bruce // Archives of General Psychiatry. – 2010. – No. 67 (5). – P. 489-496.
16. Carstensen L. L. Aging and the intersection of cognition, motivation and emotion / L. L. Carstensen, J. A. Mikels, M. Mather // The Handbook of Aging / Ed. by J. E. Birren, K. W. Schaie. – 6th ed. – San Diego: Academic Press, 2006. – P. 343-362.
17. Eizenman D. R. Intraindividual variability in perceived control in an older sample: The MacArthur successful aging studies // D. R. Eizenman, J. R. Nesselrode, D. L. Featherman, J. W. Rowe // Psychology & Aging. – 1997. – No. 12. – P. 489–502.
18. Gonzalez Herero V. Daily Life Activities as Mediators of the Relationship between Personality Variables and Subjective Well-Being among Older Adults / V. Gonzalez Herero, N. Extremera // Personality and Individual Differences. – 2010. – No. 49. – P. 124-129.

19. Haight B. K. Burnside's working with older adults: group process and techniques / B. K. Haight, F. Gibson. – 4th ed. – Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers, 2005. – 498 p.

20. Hansen T. The age and subjective well-being paradox revisited: A multidimensional perspective / T. Hansen, B. Slagsvold // Norsk Epidemiologi. – 2012. – No. 22 (2). – P. 187-195.

21. Helman C. G. Cultural aspects of time and ageing / C. G. Helman // The EMBO Reports Journal. – 2005. – No. 6. – P. 54-58.

22. Knight M. Aging and goal-directed emotional attention: Distraction reverses emotional biases / M. Knight, T. L. Seymour, J. T. Gaunt, K. Nesmith, M. Mather // Emotion. – 2007. – No. 7. – P. 705-714.

23. Lachman M. E. Frequent cognitive activity compensates for education differences in episodic memory / M. E. Lachman, S. Agrigoroaei, C. Murphy, P. A. Tun // The American Journal of Geriatric Psychiatry. – 2010. – No. 18. – P. 4–10.

24. Mroczek D. K. Personality and aging / D. K. Mroczek, A. Spiro, P. W. Griffin // Handbook of the Psychology of Aging / Ed. by J. E. Barren, K. W. Schaie. – 6th ed. – San Diego: Elsevier Academic Press, 2006. – P. 363-378.

25. Roberts B. W. A longitudinal study of the relationships between conscientiousness and the social-environmental factors and substance-use behaviors that influence health / B. W. Roberts, T. Bogg // Journal of Personality. – 2004. – No. 72. – P. 325–353.